

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ПЕРСПЕКТИВИ ГЛОБАЛЬНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Статтю присвячено процесам глобальної демократизації як провідним і системотворчим у сучасних міжнародних відносинах. Розглянуто історичну перспективу формування демократичного світового суспільства й виокремлено його основні характеристики. Розроблено й обґрунтовано релятивістське бачення демократії.

Ключові слова: система міжнародних відносин, світове суспільство, демократія, авторитаризм, тоталітаризм

Статья посвящена определяющим и системообразующим процессам современных международных отношений – процессам демократизации. Рассмотрена историческая перспектива формирования демократического мирового сообщества и сформулированы его основные черты. Разработано и обосновано релятивистское видение демократии.

Ключевые слова: система международных отношений, мировое общество, демократия, авторитаризм, тоталитаризм

The article is on the global democratization as a key process of modern international relations. The historical perspective of democratic world society and its main characteristics are outlined. The relativistic vision of democracy is elaborated.

Key words: international system, world society, democracy, authoritarianism, totalitarianism

Суспільно-політичні перетворення неможливо ані здійснити, ані зрозуміти без врахування тих міжнародних умов, в яких вони відбуваються. Існує залежність між рівнем інтегрованості

міжнародних відносин та ступенем їх впливу на процеси соціальної трансформації в окремих суспільствах: чим вищий рівень інтегрованості – тим більший вплив, тим більше міжнародні відносини з трансформаційного контексту перетворюються на трансформаційний чинник. Зокрема, історично нещодавня поразка тоталітаризму, значною мірою, була зумовлена саме міжнародними чинниками: націонал-соціалістичний (фашистський) тоталітаризм зазнав поразки у війні; комуністичний тоталітаризм не витримав міжнародної конкуренції з ворожим блоком і розпався; ліберальний тоталітаризм поволі відступає до свого євроатлантичного цивілізаційного та геополітичного осередку внаслідок відторгнення цієї ціннісно-ідеологічної системи (останньої глобальної ідеології) більшістю народів світу.

Виникнення та подальша еволюція тоталітарних устроїв і практик була глобально зумовленою, адже кожен конкретно-історичний тоталітаризм мав на меті трансформацію всього світу і всієї системи міжнародних відносин за відповідним ціннісно-ідеологічним зразком – планував здійснити свою «світову революцію». Глобалізація – принаймні на її нинішньому етапі, коли глобально нав'язуються, поширюються й наслідуються суто ліберальні ринково-демократичні моделі – цілком може вважатися «світовою революцією лібералів». Оскільки тоталітаризм ще остаточно не подолано, то базові схеми тоталітарного мислення зберігають свою актуальність. Одна з цих схем полягає у «фіналістському» баченні історичного процесу – припущенні існування постісторичного соціального стану «кінця історії», в якому цілковито запанує одна система цінностей та відповідний їй політичний устрій, а також припиняться війни й встановиться «вічний мир». Ідеї щодо винятковості ліберальної демократії та ринкової економіки, твердження про їх безальтернативність можуть вважатися яскравим зразком тоталітарного мислення, який у свій час буде поміщений до музею тоталітаризму разом зі «світовою диктатурою пролетаріату» чи «світовим расовим порядком».

Демократія аж ніяк не причетна вічності – це всього лише один з можливих політичних устроїв, котрий, як і все, що коли-

небудь виникало, приречений на занепад і зникнення. Серед причин неминучої загибелі будь-якої демократії передусім привертають увагу: олігархізація – розпад внаслідок вкрай нерівномірного розподілу суспільно-політичних ресурсів; охлократія – розпад внаслідок ірраціонального й некерованого «панування натовпу»; міноритизація – розпад внаслідок фрагментації «демосу» на ворогуючі й несумісні меншини.

Сучасна постбіполярна система міжнародних відносин визначається як інтеграційна, тобто головною формо- і структуро-творчою силою в цій системі постає інтеграція. Саме вона формує основні риси постбіполярності: глобалізацію, регіоналізацію, зміну парадигми безпеки, яка (зміна) полягає у зростаючій перевазі колективно-безпекових форм над національно-безпековими, а також «розпорошені» війни до рівня локального конфлікту, глобального тероризму та напівполіційних операцій з підтримання миру. Серед цих рис і глобальна демократизація, яка є інтеграційно зумовленою, адже демократизованими можуть бути лише глибоко інтегровані міжнародні відносини.

Міжнародна інтеграція не належить до неспрямованих, історично «сліпих» процесів. Вона містить у собі всеосяжну соціальну модель, втілення якої ознаменує завершення тривалого історичного періоду еволюції міжнародних відносин. Йдеться про теоретичну модель, або ідеальний тип «світового суспільства». І, власне, в рамках цього суспільства глобальна демократія й глобальне громадянське суспільство мають історичну перспективу.

Теоретична модель «світового суспільства» характеризується послідовністю таких властивостей. По-перше, держави або взагалі відсутні, або існує одна «світова держава», або ж інститут державності зведено до статусу решти учасників міжнародних відносин. По-друге, існує єдиний глобальний суспільний устрій як на міжнародному, так і локальних рівнях. По-третє, міжнародні відносини у рамках світового суспільства є комплексними й багатомірними. По-четверте, світовому суспільству притаманна єдина ціннісна система. По-п'яте, у цьому ідеальному типі міжнародних відносин існує розвинена глобальна нормативно-

інституційна мережа-надбудова, управлінсько-регулююча роль якої у глобальному управлінні є вирішальною порівняно з нормативно-інституційними системами нижчих рівнів. Нарешті, даному ідеальному типу міжнародних відносин притаманний максимально високий рівень інтеграції та взаємозалежності.

Світове суспільство формується за схемою, яка простежується у більшості соціотворчих контекстів. Так, повинен бути соціотворчий процес, який згуртовує суб'єкти суспільних відносин у цілісне соціальне об'єднання; «центр сил», який свідомою політичною діяльністю та власними ресурсами творить соціум; соціотворчий стандарт, за яким суспільство розбудовується. Сучасні міжнародні відносини є цариною формування світового суспільства. Визначальним соціотворчим процесом є інтеграція; визначальною соціотворчою силою – передусім великі держави євроатлантичної спільноти та їх об'єднання; визначальною формою соціотворення – демократія. Демократичне світове суспільство можливе за виконання двох необхідних умов: 1) встановлення демократії на глобальному рівні; 2) встановлення національних демократій у переважній більшості країн світу. Оскільки між цими двома необхідними умовами не існує необхідного зв'язку, то цілком можливі варіанти часткової демократизації світової політики. Демократичне світове суспільство – це лише історична можливість, «формулою» цього суспільства є: «національні демократії + глобальна демократія».

Світове суспільство набуває форми політичного устрою тих країн, які це суспільство формують. Поширюючи власний політичний устрій на решту країн світу, домінуючі держави світ-системного ядра: по-перше, отримують ефективний засіб контролю; по-друге, досягають суттєвих конкурентних переваг; по-третє, уніфікують об'єкти домінування, полегшуючи управління ними; нарешті, через власні зразки політичної організації, індоктринують країни-об'єкти домінування. Таким чином, глобальне поширення демократії не слід вважати ані «даром євроатлантичних богів», ані запозиченням «передового досвіду» євроатлантичного світу. Передусім, йдеться про залучення державами цього світу одного з

найефективніших засобів домінування, котрий виключає, або зводить до мінімуму, насильство, роблячи об'єкт домінування цілком залежним від зовнішніх цінностей та організаційних зразків. Врешті респт, навіщо безпосередній примус, коли можна визначати правила існування, здійснюючи опосередкований контроль – утримувати маріонетковий режим дешевше, ніж окупаційну армію чи колоніальну адміністрацію (та й відповідальності жодної).

Владно-силовий центр сучасних міжнародних відносин компонується переважно західноєвропейськими та північноамериканськими демократіями євроатлантичної геополітичної сфери. Ці (ринкові та ліберальні) демократії, подолавши в біполярному протистоянні альтернативну модель світоустрою, запропоновану і частково втілену комуністичним тоталітаризмом, надають політичні, економічні, правові, культурні зразки глобальної інтеграції, виступаючи водночас її «двигуном». Посткомуністична трансформація у сучасному міжнародному суспільстві фактично є тотальною трансформацією цих напівпериферійних соціумів за соціальними стандартами євроатлантичного центру сил.

У ціннісно-ідеологічному сенсі глобальна демократизація передбачає «боротьбу за визначення демократії», тобто ідейну боротьбу кожного окремого національного суспільства й держави за право самим визначати: чим є для них демократія, виробляючи власні національні стандарти розбудови й оцінки цього політичного устрою. Протилежною є політико-ідеологічна ситуація зовнішнього контролю й диктату, коли стандарти розбудови та критерії оцінки демократії нав'язуються і диктуються із-зовні домінуючими державами та силами регіонального й глобального гегемонізму. У цьому випадку йдеться про ціннісну залежність, ідеологічний контроль, політичну підлеглість. Загалом, до багатьох різновидів демократії – античної, прямої, республіканської, представницької, конституційної, ліберальної, глобальної та інших – варто додати ще одну – природню демократію. Йдеться про таку форму, яка органічно зростає на відповідному національному ґрунті, керуючись власними, а не ззовні нав'язаними стандартами й критеріями.

Розуміння історичних перспектив глобальної демократії та глобального громадянського суспільства потребує вироблення релятивістського погляду на політичні устрої. Згідно з цим баченням демократія та авторитаризм є реально-історичними устроями, які комплементарно та конкурентно взаємодіяли упродовж історії людства, компенсуючи вади одне одного. Усі політичні устрої можуть бути винесені на аналітично-інтерпретаційний спектр, де «ідеальні» (тобто такі, що не можуть бути цілковито втіленими) устрої – тоталітаризм й анархізм – дві екстремні точки, а реальні устрої вважаються комбінуванням у різних структурних пропорціях демократичних й авторитарних елементів. Авторитарні елементи утримують суспільство від скочування до хаосу і безладу, а демократичні – від скочування до тоталітаризму. У рамках демократичного устрою, авторитарні організаційні елементи не лише можливі, але й необхідні. Авторитаризм також неможливий без демократичних організаційних елементів. Загалом, реальне політичне життя не знає «чистих форм» – воно еклектичне й плюралістичне.

Політичний устрій доцільно оцінювати не на основі дихотомії «демократія/авторитаризм», а на підставі ширших критеріїв, серед яких: успішність вирішення дилеми соціального хаосу і соціального порядку [2, 29]; забезпечення виживання держави на міжнародній арені та максимально високого статусу в міжнародних відносинах; ефективне управління (позитивним вважається той політичний устрій, за якого управління здійснюється найефективніше); гуманність (гуманним вважається той політичний устрій, за якого кількість людей, котрі не згодні з ціннісними засадами цього устрою та неспроможні існувати в його структурних рамках, тобто кількість «еретиків» та «ізгоїв», є мінімальною).

Найкоротшим шляхом до компрометації певної системи цінностей та відповідного політичного устрою є їх «обожнення». Крім того, це шлях до тоталітаризму, який полягає у тотальному підпорядкуванні суспільства винятково одній системі ідеологічних цінностей та цілковитому (тотальному) витісненні з суспільного життя всіх ціннісних (культурних) та організаційних

(структурно-поведінкових) зразків, що суперечать цій системі. Тому й тоталітаризм є насильницькою та примусовою політичною практикою, що скеровується ціннісним монізмом. Головним ворогом тоталітаризму є ціннісний плюралізм, а не ринок, демократія, свобода, громадянське суспільство чи ще щось з лексикону лібералів. Сильну державу також не варто ототожнювати з тоталітаризмом, адже тоталітарною вона стає лише тоді, коли перетворюється на засіб примусового втілення якоїсь однієї системи ідеологічних цінностей та витіснення й винищення всього альтернативного цій системі. Життя в усіх його проявах (включно з політикою) плюралістичне та еклектичне, його неможливо перебудувати за якимось одним зразком, однак мало що заважає спробувати це зробити. Ось так і виникає «загроза чистих форм», коли реальне (плюралістичне й еклектичне) суспільство намагаються перетворити на ідеологічно та організаційно стерильний витвір тоталітарної уяви.

Демократії, як і авторитаризми, бувають різними. У найбільш мінімалістському сенсі, демократія – це всього лише правління більшості, а авторитаризм – меншості. Тому й чимало залежить від моральних, культурних, політичних якостей цих більшості й меншості. Неважко уявити ситуацію політико-системного вибору, коли суспільству необхідно обирати між авторитаризмом, у якому ключову роль відіграють патріотичні й самовіддані військовики та національно свідомі фахівці-технократи, і демократією, провідники якої – корупціонери, пройдисвіти, кримінальні злочинці. Очевидно, що демократія, в якій більшість є морально деградованою, бездуховною та споживацькою, програватиме у моральному та функціональному сенсах авторитаризму, правляча меншість котрого складатиметься з людей мужніх, відповідальних, непідкупних та порядних. Загалом, і у випадку демократії, і у випадку авторитаризму все залежить від якостей тих, хто приймає й втілює політичні рішення.

Поширення демократичних устроїв приносить не лише позитивні результати, а демократія, якщо й благо, то не абсолютне, тобто благо, але не завжди і не для всіх. Особливо, коли йдеться

про такий різновид демократичного устрою як олігархія, що небезпечно розповсюдився пострадянськими теренами. Демократія, в якій більшість різновидів політичних ресурсів монополізовано невеликою кількістю учасників політичного процесу, однак збережений увесь нормативно-інституційний каркас цього політичного устрою, є олігархією. Демократія – це не лише певний спосіб інституціоналізації політичного устрою, вона ще й вимагає відповідного розподілу ресурсів та ціннісного забезпечення. В разі, коли ресурсний розподіл буде нерівномірним, а цінності не викликать ентузіазму й нав'язуватимуться із-зовні, отримуємо таку форму реальної демократії як олігархія – ідеальний об'єкт домінування та експлуатації в рамках однополюсного світового суспільства.

Олігархічна верхівка просто приречена на національну зраду. Вона об'єктивно неспроможна створити широку соціальну базу у власному суспільстві, оскільки обікрала більшу частину населення своєї країни. Тому нічого не залишається, окрім як звернутися до зовнішньої підтримки, перетворившись на маріонетки в руках зовнішніх великодержавних ляльководів. Доволі часто політична боротьба в олігархічних демократіях напівпериферії чи периферії є всього лише «війною маріонеток» – конфліктом представників (агентів) зовнішніх сил, котрі, захищаючи інтереси цих сил та ігноруючи національні інтереси, розколюють національні політичні системи, підривають їх ефективність, перетворюють на системи антинаціональні.

Функціональна і стабільна демократія ніколи не зросте на соціальному розколі – вона потребує більш-менш рівного і справедливого розподілу ресурсів [1, 86, 226, 228]. Саме тому в олігархічній пропаганді наголос робиться або на «сліпій» вірі в демократію, або на її нормативно-інституційно-процедурних аспектах, у той час як ресурсно-розподільча проблематика свідомо ігнорується. Проте, передусім демократія є певним розподілом ресурсів між громадянами. Для ефективного функціонування цього політичного устрою (саме для функціонування, а не легітимації) цінності «рівності» й «справедливості» важать навіть більше, ніж цінність

«свободи». Винятково рівний розподіл політичних ресурсів між усіма суб'єктами політичного процесу уможливить функціональну демократію та унеможливить її виродження в олігархію (клептократію), охлократію, міноритократію (правління меншин).

Демократія і демократизація можуть бути успішними за однієї умови – опору суспільства, спроможності (ресурсної) й готовності (ціннісної) громадян захищати свої інтереси. Таким чином, з трьох груп передумов функціональної демократії – ресурсних, ціннісних, інституційних – найбільше значення мають перші дві. Варто зауважити, що елітаристське суспільство, більшість членів якого люди бідні, боягузливі, бездіяльні, котрі не усвідомлюють своїх інтересів та неспроможні їх захистити, навряд чи коли-небудь збудує ефективну демократію. Тому головною економічною передумовою демократії є не рівень економічного розвитку й не обсяг національного багатства, а характер його розподілу. Демократичний устрій утверджується на більш-менш рівному розподілі, а не високих темпах зростання економіки.

Олігархічна демократія виникає в суспільствах цілковито позбавлених опірності; у суспільствах, котрі будь-який злочинець може пройти «наскрізь» і повернутися назад вже багатієм та лідером нації. Тому, підтримка й розвиток так званого громадянського суспільства має сенс лише тоді, коли це сприятиме зростанню «загальносуспільної опірності». Якщо ж громадянське суспільство слугуватиме переважно для імітації демократичного процесу (олігархія – це не лише демократія для бідних, але й імітаційна демократія) чи виступатиме каналом зовнішніх впливів для сил глобального й регіонального гегемонізму, то його розбудова не лише непотрібна, але й шкідлива.

Громадянське суспільство зазвичай визначається як сегмент політичної системи, котрий протистоїть державі – структурно розмаїта соціальна сфера, що компонується автономними організаціями та інституціями і в якій укорінена громадянська свідомість. Однак, принаймні у випадку напівпериферійних країн, таке розокремлення виглядає штучним, оскільки важко уявити структури громадянського суспільства, які б не регулювалися і

не підтримувалися державою. Тут радше йдеться про соціальне відгалуження держави, яке завдяки певному потенціалу самоорганізації не потребує безпосереднього державного втручання.

Доречно наголосити, що будь-яка демократія є керованою. Існування інституту держави передбачає функцію управління всіма суспільними процесами, у тому числі й демократичними. Демократія є політичним еквівалентом ринку. Вона також потребує державного втручання й регулювання, ступінь та інтенсивність яких бувають різними і залежать від історичних часів та соціальних контекстів. Головне не те, що демократія керується, адже це неминуче, а те – хто здійснює керівництво? Найгіршим є варіант зовнішнього управління, коли національна демократія управляється із-зовні в інтересах домінуючих держав та сил глобального й регіонального гегемонізму. Причому, слід зауважити, що громадянське суспільство є одним з найефективніших каналів такого зовнішнього впливу, який здійснюється засобами: створення й спонсорування фіктивно незалежних інституцій громадянського суспільства; надання грантів та інших форм фінансової підтримки (заохочення «грантожерства»); провокації та організації різноманітних політичних дискусій і протестних рухів.

Беззастережна віра в те, що існує сегмент суспільства, котрий своєю цілковитою особистістю протистоїть загрозі державного авторитаризму, може мати цілком негативні наслідки. Зокрема, під прикриттям ідеї незалежності інститутів громадянського суспільства, зовнішніми гегемоністськими та внутрішніми деструктивними силами може інспіруватися утворення та підтримуватись функціонування фіктивно незалежних громадських організацій, які фактично здійснюватимуть підривну антидержавну діяльність. Якщо посткомуністичне суспільство і потребує чогось у громадянському сенсі, то це не громадянське суспільство, а суспільство громадян: сміливих, принципових, критичних, спроможних дати гідну відсіч олігархічному знущанню над собою.

Будь-яке явище політичного життя слід оцінювати скептично, методологічно керуючись чимось на кшталт попперівської концепції «фальсифікації». Демократія має свою зворотню («темну»)

сторону – вона настільки ж схильна до корупції й безладу, наскільки авторитаризм схильний до примусу й дискримінації. Врешті решт, чим є передвиборча кампанія як не підкупом виборців обіцянками? Подібно й громадянське суспільство не слід вважати абсолютним політичним благом, оскільки йдеться про антидержавно, протестно, конфліктно зорієнтований сегмент суспільних відносин, котрий більше призначений для боротьби й протистояння, аніж для об'єднання й згуртування. Варто також враховувати, що це суспільство може стати зручним інституційним прикриттям для різноманітних деструктивних сил. Зокрема, йдеться про терористичні організації, котрі зазвичай мають два «крила» – легальне й підпільне («бойове»). Соціальним «місцем перебування» першого якраз і є громадянське суспільство.

Основною перешкодою на шляху глобальної демократизації, та розвитку глобального громадянського суспільства як елемента й фактора цієї демократизації, залишається власне природа міжнародних відносин, яка зумовлюється жорстким міждержавним змаганням за владу [3, 5, 14]. На шляху до демократичного світового суспільства перебуває світ національних держав, адже останній дуже малою мірою може бути демократизованим. Тому глобальне громадянське суспільство уявляється як щось периферійне й «прилегле» до міждержавної системи, яка і становить осьову структуру не лише нинішньої, але й попередніх систем міжнародних відносин [4, 118]. Оскільки ж міждержавна система є ієрархічною, то й глобальне громадянське суспільство віддзеркалить і відтворить у собі цю структурну ситуацію – у ньому неминуче переважатимуть цінності й організації держав, що домінують у світовій політиці.

Перспективи глобальної демократії та глобального громадянського суспільства – невизначені. Важко спрогнозувати наскільки демократичною може стати світова політика, оскільки навіть уявлення про глобальну демократію все ще залишаються несформованими. Проте, можна цілком ствердно сказати, що зробить цю політику вільнішою, менш підлеглою силам глобального й регіонального гегемонізму і частково гарантованою

від загрози відродження імперіалізму й нео-нео-колоніалізму, яка дедалі більше актуалізується. Йдеться про реалізацію якомога більшою кількістю народів принципу національного суверенітету та повноцінне включення до сучасної системи міжнародних відносин максимально можливої кількості справді незалежних національних держав. Такий історичний сценарій є найбільш прийнятним саме для пострадянської напівпериферії, котра самоорганізовуючись як система незалежних та ефективних національних держав, об'єднаних на різних рівнях і сферах, різними інтеграційними об'єднаннями, зробить суттєвий внесок у побудову вільної Європи та стабільної Євразії.

Використані джерела та література:

1. Dahl R. A. *Who Governs? : Democracy and Power in an American City* / Robert A. Dahl. – New Haven : Yale Univ. Press, 1961. – 355, [12] p.
2. Huntington S. P. *The Third Wave : Democratization in the Late Twentieth Century* / Samuel P. Huntington. – Norman ; London : Univ. of Oklahoma Press, 1991. – 366 p. – (The Julian J. Rothbaum distinguished lecture series ; vol. 4). – ISBN 0-8061-2346-X (hardcover).
3. Morgenthau H. J. *Politics Among Nations : The Struggle for Power and Peace* / Hans J. Morgenthau. – 5th ed., rev. – N. Y. : Alfred A. Knopf, 1978. – XXVII, 650, [4] p. – Bibliogr.: p. 591–611. – ISBN 0-394-50085-7. – ISBN 0-394-32193-6 (hardcover).
4. Арон Р. *Мир і війна між націями = Paix et guerre Entre les Nations* / Реймон Арон ; [пер. з фр. В. Шовкун, З. Борисюк, Г. Філіпчук]. – К. : Юніверс, 2000. – 688 с. – Парал. тит. арк. фр. – Пер. за вид.: Raymand Aron. *Paix et guerre entre les nations*. Paris, Calman-Levy, 1992. – ISBN 966-7305-24-4 (в обкл.).